

De kerk van Leermens ligt op een van de hoogste radiale wierden van de provincie Groningen. De kerk dateert van ca. 1050 of eerder en is waarschijnlijk de oudste nog bestaande kerk in Noord Nederland. In de muren van het schip zitten nog resten tufsteen. De kerk is gewijd Donatus van Arezzo. In een onderzoek naar de middeleeuwse patrocinia van de Noord-Nederlandse kerken, wordt verwezen naar teksten uit de periode 1423-1510 waarin eenduidig sprake is van *'ecclesia S. Donati'*. In 1530 wordt dat *'Sente Donatus'* in de volkstaal.

De zaalkerk kreeg in de 12^e-eeuw een inspringend koor met een halfronde apsis. Er werden tussen 1170-1200 aanbouwen in tuf- en baksteen aan de koorpartij toegevoegd, waarschijnlijk aparte kapelruimten. Iets later kregen deze aanbouwen topgevels en werden echte dwarspanden. Het schip werd verhoogd en kreeg een rondboogfries, aan de zuidzijde rustend op kraagsteentjes in de vorm van beestenkoppen. De beide dwarspanden kregen aan de oostzijde absides, waarvan nu alleen nog bouwsporen resteren. De bouw van het laatromaanse koor halverwege de 13^e-eeuw was de laatste grote verandering. In het muurwerk van het koor, met de ramen verdiept in van de grond oprijzende nissen, domineert de rondboog. De nissen worden door colonetten gescheiden. De geveltop is op dezelfde wijze versierd, maar dan met blinde nissen. Rond 1190 verving men de oorspronkelijke westtoren uit de 11^e-eeuw door een breed bakstenen westfront met twee smalle torens. Dit westfront was in de loop der jaren zo bouwvallig geworden dat deze in 1822 werd vervangen door een houten dakruiter. De huidige dakruiter is van na de brand in 1957. Deze brand, waarbij het Van Oeckelen-orgel verloren ging, zette aan tot een algehele restauratie.

In de noordmuur treffen we nog een dichtgezette ingang aan. In de noordwest binnenhoek zien we drie lage vensters, zgn hagioscopen, waarvan twee van knielnissen zijn voorzien. Zo'n hagioscoop (zicht op het heilige) gaf vroeger zicht op het altaar zodat buiten de kerk de heilige handelingen van de priester ook gevolgd konden worden. Mensen die niet in de kerk mochten komen, lepralijders bijvoorbeeld, konden zo toch de mis volgen.

Schip en dwarsschip zijn gedekt met een blauwgroene balkenzoldering. Het koor heeft een meloenvormig koepelgewelf. De ribben van dit gewelf lopen in de oosthoeken door tot aan de grond. Het gewelf heeft een geschilderd baksteenpatroon, waarschijnlijk nog van vóór 1250. De acht ribben van het gewelf komen samen in een sluitring in de vorm van een rozet. In het hart van het rozet is het Lam Gods afgebeeld; het wordt omringd door acht passen, afwisselend gevuld met de symbolen van de vier evangelisten en bladornamenten.

Zo rond 1250-'60 kreeg de kerk een gemetseld doksaal, een zangtribune die over de hele breedte van de kerk heeft gestaan. Hiervan rest nog een enkele boog met restanten van schilderijen. In het interieur zijn muurschilderingen uit de 15^e-eeuw, waaronder die van de heilige Ursula, Sint Sebastiaan en de tronende Maria met kind.

Van de kansel komt alleen de kuip met getordeerde zuiltjes uit de 17^e-eeuw; trap en klankbord komen uit de 19^e-eeuw, de onderkuip uit de 20^e-eeuw. Onder de kansel is een luik naar een lage, ruime kelder, die in de Tweede Wereldoorlog dienst heeft gedaan als schuilkelder voor onderduikers. In het koor zit een piscina, een nis met een open afvoer naar buiten. In de grafkelder onder het koor is Willem Clant in 1541 begraven. Zijn grafzerk staat tegenwoordig rechtop tegen een van de wanden.